

УДК 81'373.6

СКЛАД ЛСГ «СМЕРТЬ, УМИРАТИ»

У «СЛОВАРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» Б. Д. ГРІНЧЕНКА

кандидат філологічних наук, Жигора І.В.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Україна, Кропивницький

У статті проаналізовано якісний склад лексико-семантичної групи «смерть, умирати» у «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка з метою уточнення функціональної різниці одиниць цієї ЛСГ на хронологічному зрізі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Пояснено складні випадки розвитку семантики шляхом звернення до методу типологічних паралелей методу пояснювальної трансформації семантики. Результати спостереження верифіковані використанням етимологічних студій для застосування в дослідженнях з історичної діалектної лексикології.

Ключові слова: лексика, діалект, структура, семантика, етимологія, ареал.

I.V. Zhyhora The composition of the lexical-semantic group “death, to die” in the «Dictionary of the Ukrainian Language» by B.D. Grinchenko / Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Ukraine, Kropyvnytskyi.

The paper deals the quantitative composition of the lexical-semantic group «death» by B.D. Grinchenko’s «Dictionary of Ukrainian Language», a number of clarifications is proposed, regarding to the functional difference of the units of this lexical-semantic group in the period of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The complex cases of the development of semantics are explained by referring to the method of typological parallels and the method of explanatory transformation of

semantics. The results of the observations are verified by using etymological studies for the research of historical dialectal lexicology.

Key words: lexica, dialect, structure, semantics, etymology, areal.

Вступ. «Словарь української мови» (далі – «Словник») Б. Д. Грінченка й досі зберігає своє значення як цінний документ з історії та діалектології української мови, «як скарбниця національної української мови XIX ст. у цілому» [1, с. XI]. Для сучасної славістики, яка вивчає не тільки історію літературної мови, але й динаміку її діалектів у їхніх історичних зв'язках, актуальною лишається ареальна атрибуція і семантика лексем, збережених у цій праці Б. Д. Грінченка. Географія сучасних діалектних явищ з об'єктивних історичних причин часто не збігається з її ареалом, наприклад, сторічної давнини, тому такі лексикографічні праці, як згаданий словник, дають можливість простежити звуження/розширення території функціонування явищ чи загалом їхнього зникнення. Семантика діалектних одиниць теж має свою динаміку: через соціально-демографічні причини говірки дедалі все більше зазнають впливу міського (розмовного і літературного) мовлення, що стає причиною втрати не тільки значної кількості архаїзмів, що вживалися в мовленні попереднього покоління, а й великої кількості архаїчних значень досі вживаних лексем.

Стаття має на меті показати відбиття уявлень про смерть у мовній свідомості українського народу другої половини XIX – початку XX ст., коли в мові спілкування на теми сакрального і в тексті традиційних обрядів (зокрема, поховального) ще активно вживалася народна лексика і фразеологія, що нині вийшла з ужитку загалом чи була усунута на периферію українського літературного і діалектного слововживання. Важливим завданням є пояснення складних випадків

розвитку семантики шляхом звернення до типологічних паралелей і постулатів етимологічних досліджень.

Найбільш уразливою категорією слів виявляється лексика, пов'язана із традиційними народними заняттями, традиційним сільським господарюванням і духовною культурою, які не витримують випробування часом: технічний прогрес витіснив застарілу техніку виробництва, а вікові обрядові традиції поступово втрачають свій первісний смисл і надалі забуваються. Таким чином дезактуалізується цілий комплекс архаїчних реалій із матеріального та духовного надбання народу, і одночасно втрачається певна кількість слів для їхнього позначення.

Щодо словника Б.Д. Грінченка можна говорити про перший ґрунтовний досвід своєрідної кодифікації українського вокабулярію, оскільки в ньому простежуються тенденції до певної регламентації української мови. Аналіз змісту дефініцій «Словника» показує, що автор орієнтувався передусім на народну мову, «а з діалектного боку – в першу чергу на південно-східне наріччя, а за наявності фонетичних, морфологічних варіантів слова, словотвірних або лексичних синонімів – на поширенішу одиницю» [1, с. IX]. Б.Д. Грінченко увів у свій словник «слова з багатьох говорів (найширше – південно-східних, меншою мірою – північних і південно-західних)» [2, с. 77].

Посиленої уваги потребує унікальний ілюстративний матеріал словника. Зокрема, особливий інтерес для нас становить склад лексико-семантичної групи «смерть, умирати», яка репрезентує спеціальну лексику поховального обряду. Фонетичний бік лексики зазначеної ЛСГ засвідчує живі для певного синхронного зрізу (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) риси слов'янських назв процесу вмирання, смерті, властивих різним ареалам українського мовлення. Це ілюструється списком джерел, які автор використовував під час

складання словника: кожне з них містить лексику певної групи українських говорів, пор.: «Сказки, пословицы и т. д., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И. Манжурою» – степові говори; «Кобзар» Тараса Шевченка – південно-східні говори; «Основа»: южнорусский литературно-ученый вестник» – східноукраїнський варіант літературної мови; «Українські приказки, прислів'я і таке інше» у збірнику О.В. Марковича – зразки діалектного мовлення різних територій; «Оповідання з народних уст» Ганни Барвінок – північні (поліські) говори; «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях Б.Д. Гринченко» – східнополіські говори північного наріччя; «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной И.Р. Географическим Обществом. Юго-западный отдел «Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским» – подільські говори південно-західного наріччя; «Галицько-руські народні легенди» Володимира Гнатюка – карпатська група говорів південно-західного наріччя; «Малорусько-німецький словар» Е. Желехівського й С. Недільського – карпатська група говорів південно-західного наріччя; Повія. Роман в трьох частинах І. Мирного – подільські говори (1883, 1884); «Матеріали до українсько-руської етнології» за редакцією Хв. Вовка – карпатська група говорів південно-західного наріччя; словники діалектної лексики говірок карпатського ареалу І. Верхратського, видання, де представлений вокабулярій карпатських говірок та ін. Для зручності у тексті подається скорочення, коли йдеться про лексику, запозичену з українських перекладів конфесійної літератури.

Аналіз матеріалу словникових статей засвідчує певні труднощі виявлення системних відношень у лексиці, які зумовлюються численністю та відкритістю словника, неоднаковою кількісною

розподіленістю лексичних одиниць за різноманітними множинностями, у багатьох випадках нечіткістю меж між окремими лексичними множинностями, що найчастіше зумовлено полісемією, безпосередньою зверненістю лексики до реального життя, до реальних позамовних ситуацій. Пор. думку Е. В. Кузнєцової про те, що «лексико-семантичні групи слів не становлять чітко розмежованих класів лексичних одиниць. Це такі об'єднання слів, які накладаються одне на одне, взаємно проникають одне в одне, «перетинаються» одне з одним. І це не дає підстав для сумнівів у системності характеру лексики. Суттєвою ознакою системності лексики і є цей особливий спосіб існування і взаємодії основних парадигматичних угруповань слів» [3, с. 7]. Ця теза добре ілюструє складність окреслення (у нашому випадку) фактичного складу ЛСГ «смерть умирати» у «Словнику».

Для розв'язання проблеми відбору одиниць до ЛСГ «смерть, умирати» у змісті «Словника» Б.Д. Грінченка необхідно об'єднати їх спільною семантичною ознакою. Зокрема, до цієї ЛСГ зараховуємо слова, що мають домінуючу сему *'природне припинення життя істоти'* або *'загибель істоти'*. Інваріантна ознака всього корпусу слів зі значеннями 'смерть', 'умирати' представлена ідентифікатором *'переставати жити, існувати'*, який має значення *'гинути, закінчуватися, зникати, пропадати, проходити'* [4, с. 1348, 1505]. Оскільки певна група аналізованих лексем набуває відповідного значення *лише* у складі усталених словосполучень формульного характеру (поза їхніми межами воно відсутнє), у подібних випадках дослідницька процедура зумовила залучення повних синтаксичних конструкцій, поданих Б.Д. Грінченком як ілюстрації вжитку слів. Саме так, бо такі слова виявляють свій семантичний клас лише в реченнях-мікротекстах.

Повна й точна кваліфікація ЛСГ передбачає пошук категорійно-

лексичних сем, що об'єднують лексеми в один семантичний клас. Ці значення зовні не помітні на відміну від граматичних (грамем), які так чи так відбиті в морфологічній будові слова. У зв'язку з цим особливого значення набуває інтуїція дослідника, яка дає змогу усвідомлення наявності певних сем у значеннях деяких слів. «Утворені асоціативним мисленням лексичні групи, – зазначає Ф. де Сосюр, – об'єднують не просто слова, які мають між собою щось спільне, – розум схоплює також і характер відношень, що їх пов'язують у кожному випадку, і створює тим самим стільки асоціативних рядів, скільки існує різних відношень» [5, с. 159–160].

2. Дієслова й іменники на позначення процесу вмирання, смерті. Чимало слів, пов'язаних із обрядом поховання, що внесено до реєстру словника, мають елементи гніздування. Це поширюється на всі деривати, утворені за допомогою продуктивних префіксів та суфіксів і мають формально зумовлену семантичну будову. У словнику, хоч і неповно, представлено ряд похідних регулярного творення: іменники (*смёртонька, смертушки*), прикметники (*смёртний, смёртній, смертёльний, смертяній, присмёртний*), прислівники (*смёртно, усмёрть*) і под. на позначення летальної дії.

2.1. Похідні з коренем *мер-/мор-/мир-/мір-, -смерт-*. У «Словнику» знаходимо довгий ряд синонімів для номінації *смерті, вмирання*. Найуживаніші з них це назви, що безпосередньо вказують на припинення життєдіяльності, загибель людини, а саме – одиниці з коренем *-мер-*, що сягає псл. **mer-/*mor-*. Це клас похідних, які мають найменш деталізоване значення через те, що семантика твірної основи лише називає смерть, умирання, проте не вказує на її характер, який конкретизується аналітично, тобто шляхом уведення додаткових лексичних елементів. Етимологізуючи утворення від індоєвропейського кореня **mer-/*mor-*, В'яч. Вс. Іванов пов'язує його давнє летальне

значення зі 'зникати', що свідчить про його евфемістичний характер [6], хоча в запропонованому в дослідженні Т. В. Гамкрелідзе і В'яч. Вс. Іванова і.-є. мікротексті **суо- m₁t^[h]i-m mer-/m₁-* 'вмерти своєю смертю' (тобто 'природною смертю') [7, с. 830] ця лексема вжита як констатація смерті власне як фізичного стану, явища, тому його семантика не деталізована і, відповідно, абсолютно нейтральна. Цей погляд на етимологію і.-є. **mer-* 'вмирати' як 'зникати' В'яч. Вс. Іванов розвиває в іншій праці, де він для підтвердження свого припущення наводить хетське дієслово *mer-* 'зникати', яке зберігає індоєвропейську семантичну архаїку, тобто твірне для 'вмирати' значення. Важливо, що хетські ритуальні тексти, присвячені поховальному обряду, оперують цим *mer-* 'зникати' евфемістично саме як 'умирати' [8, с. 261].

Натомість, у сучасних слов'янських мовах маємо прямо протилежну (не пом'якшену, а швидше – нейтральну з огляду на дещо згладжений негативний асоціативний ряд) ситуацію: похідні із цим коренем, будучи основним класом слів-носіїв відповідної ідеї, уже *не сприймаються* як евфемістичні. Для непрямой назви смерті використовуються одиниці інших словотвірних-етимологічних гнізд, а також цілі парафрази (пор. *піти з життя, піти у далекі засвіти, упокоїтися навіки, перенестися у Божу вічність, у Божі засвіти, сплющити очі навіки* та ін.) [9, с. 180]. Подібна ситуація, коли назви вмирання поділяються на табуйовані (**mer-/mor-*) і евфемістичні (решта синонімів), почала складатися уже в добу самостійного існування найдавніших індоєвропейських мов (пор., напр., [7]). Зберігається вона й в лексико-семантичній системі української мови.

Отже, наведемо деривати з коренем **mer-/mor-* (у його аблаутних варіантах):

Мёрло 'мертво', *мертвіти* 'умертвляти' (слобожанські, частково степові говори: *Смерть три годи мертвила саме середніх людей* [10,

с. 419]), *в́мерти* ‘вимирати’, *вимі́рати*, *в́мерти* ‘вимирати, вимерти, перемерти’ (пд.-сх.: *Кругом його мов вимерли люде* [11, с. 170]), *відмі́рати* ‘вмирати, вмерти, перемерти, перемирати’ (сер.-поліськ.: *Більш як двісті чоловіка сього року відмерло в нашій волості* [11, с. 220]), *змі́рати* ‘вмирати, вимирати, вимерти’ (полт. *Люде змірають* [10, с. 166]), *меру́щий* ‘який вмирає’ (слобожанські, частково степові говори: *Бджоли (сняться)... проти мерущого* [10, с. 419]), *ме́рти* ‘вмирати, мерти’ (поліськ.: *У Горбоносихи мерли діти* [10, с. 419]), *омертві́ти* ‘змертвіти’ (слобожанські, частково степові говори: *Як вистрелили, дак він і омертвів* [12, с. 53]), *перемі́рати* ‘вмирати’ (полт.: *Хто перебірає, той голодом перемірає* [12, с. 127]), *підме́рти* ‘перемерти’ (слобожанські, частково степові говори: *Люду підмерло багато* [12, с. 171]), *повимі́рати* ‘вимерти, перемерти’ (пд.-сх.: *Вже повимірали тії люде, мої свідки* [12, с. 214]), *помертві́ти* ‘змертвіти’, *поме́рти* ‘вмерти, померти’ (поділ.: *Як помру, а ти будеш жива, прийди, подивися, де моя могила* [12, с. 294]), *поме́ртися* ‘померти’ (поділ.: *Да як же моя головонька помреться, до тоді тобі все гуляння минеться* [12, с. 295]), *поме́р* ‘смерть’ (поліськ. лише у виразі *на поме́р душі* ‘до смерті’: *Як нездужаєш...тоді ніхто тебе не бачить; а як помер душі, дак назбігаються* [12, с. 294]), *поміра́ння* ‘вмирання, смерть’ (півн.: *Оце тобі, мій синочку, та усе твоє догоряння, а за те ж тобі, мій синочку, та таке ж твоє помірання* [12, с. 297]), *помі́рати* ‘вмирати’ (поділ.: *Ой прощай, світе ясний, прекрасний, тяжко на тобі жити; а тяжче, важче молоденькій не нажившись помірати* [12, с. 297]), *умерлі́ни* ‘акт смерті й сполучені з ним обряди’ (півн.: *А що похорон, хрестини, вмерлини, то я (дяк) одправлю* [13, с. 337]), *умертві́ти* ‘умертвити’ (півн.: *Ходив (упир) у село вмертвив парубка одного і дівку* [13, с. 337]), *уме́рти* ‘вмирати’, *уме́ртися*, *умре́тсья* ‘вмерти’ (полт.: *Умреться, так все минеться* [13, с. 337]), *умі́рати*,

умерти 'вмирати, вмерти' (полт.: *Коли вмірати, то вмірати, – то все треба день стеряти* [13, с. 338]), *умірущий* 'який вмирає' (полт. *Не на вмірущого!* = Не передвіщає смерті кому-небудь [13, с. 338]), *умірачка* 'мор серед людей, смерть' (слобожанські, частково степові говори: [13, с. 338]), *посмертіти* 'умертвити (багатьох)' (карп.: *Людей посмертила для лакомства грошей* [12, с. 364]), *присмертний* 'який вмирає' (сх.-поліськ.: *На панщину не пішов: «в мене жінка присмертна», – од прохався тим* [12, с. 439]), *смертєльний* 'смертний' (зх.-поліськ.: *Лежить на смертєльній постелі* [13, с. 156]), *смертний* 'смертєльний' (сер.-наддніпр.: *Шаблями, пістолями смертнії рани дарували* [13, с. 156]), *смертний* 'який стосується смерті' (сх.-поліськ.: *Там смертня тінь, не поряд, руйнування* [13, с. 156]), *смертно* 'смертєльно' (сх.-поліськ.: *Біла смертно* [13, с. 157]), *смертонька* – зм. до 'смерть', *смертушки* 'смерть', (полт.) *смерть* 'смерть' [13, с. 157], (сх.-поліськ.: *Смерть мене постигає саму* [13, с. 157]), *смертяній* 'смертоносний' (сх.-поліськ.: *Смертяній бій* [13, с. 157]), *усмерть* 'до смерті' (сер.-наддніпр.: *Того заїла всмерть, другого обідрала* [13, с. 157]).

2.2. Похідні з коренем кон-/кін-. У «Словнику» трапляються позначення смерті, які не називають її прямо, а лише вказують на закінчення життєвого шляху. Такі утворення мають табуїстичну природу, тобто вони породжені бажанням уникнути прямої назви смерті через сакральні причини, а пізніше – просто через забобони. Це назви, утворені від кореня кон-/кін- (псл. **konati* 'вмирати' < **konъ* 'кінець') [14 (2: с. 547)]. Для номінації процесу агонії в словникових статтях подано номінативні одиниці, які репрезентують певну дію чи стан людини, що вмирає. Пор.: *віконати* 'вимерти, перемерти' (півн.: *Щоб нашу вороги виконали до ноги* [11, с. 164]), *кінчатися* 'вмирати, вмерти' [10, с. 245], *конати* 'вмирати, кінчатися, відходити' (сх.-поліськ.: *Уже твоя, козаченьку, дівчина конає* [10, с. 277]), *поконати* 'вмерти, померти'

(полт.: *Дай Боже і поконать по правді* [12, с. 274]), *скінчі́тися* ‘сконати’, *сконáти* ‘сконати, вмерти’ (наддністр.: *Гриць сконав, нім когут запіє* [13, с. 135]), *кінéць* ‘кінець життя’ (слобожанські говори: *Оце вже кінець мого віку* [10, с. 244]), *конáння* ‘агонія, вмирання’, *конáнійко* – зм. до *конáння* (карп.: [10, с. 277]), *кончина* ‘смерть’ (сх.-поліськ.: *Ідіть, діти, кланяйтесь батькові, бо недалеко його кончина* [10, с. 279]), *скін, скóну* ‘кончина, смерть’ [13, с. 135].

2.3. Похідні з коренем дох-/дох-/дих-. У «Словнику» зафіксовано назви смерті з коренем дох-/дох-/дих-, значення якого збігається зі смисловим обсягом рефлексів псл. **jьzdъxnŋti*, букв. ‘видихнути (повітря, умираючи)’, **jьzdyxati* ‘видихати; робити останній видих’ [14 (2: с. 116)]. Подібні позначення відбивають ідею вірування в існування душі. Отже, пор.: *дох* ‘умерти’ (пд.-сх.: *Глянула, усміхнулась, – та й духу не стало* [11, с. 459]), *сóдухи* вживається в знач. ‘смерть, кінець’ (сх.-поліськ.: *Да ти ж мене й не брязнеш так об землю, щоб тут мені й содухи* [13, с. 164]). Сюди ж фонетичні варіанти на зразок *зітхáти* (духа) ‘испустить дух’ («Святе письмо Нового завіту»: *Се промовивши, зітхнув духа*), *зіхáти*, *зіхnúти* ‘т. с.’ [10, с. 155].

Називання смерті можуть містити згрубілий опис фізичної смерті: *віздихати* ‘здохнути’ [11, с. 144], *здихáти* ‘здихати’ (пд.-сх.: *Ой як би то сталось, щоб ви не вертались, щоб там і здихали, де ви поросли* [11, с. 160]). Такі форми засвідчують стилістичне зниження від питомого *високого* ‘вмирати/вмерти, випускаючи/тивши останній подих’, що передбачає шану до померлого, до негативного, *зневажливого* ‘вмерти’, яке не містить вказівки на співчуття.

2.4. Похідні з іншими коренями. Дія табу та евфемізації спричинила виникнення цілого синонімічного ряду позначень смерті, семантика яких, на відміну, напр., від утворень із коренями *кон-/кін-* і *дох-/дих/тх-*, містить образний компонент, що нині майже не

простежується в попередньо розглянутих слів. Ідеться про лексику з дієсловними (**gas-*, **leg-/leḡ-*, **min-*, **koj-/čī-*, **tix-*, **xod-*, **i(ti)*, **vod-*, **klek-*, **preḡ-*, **vьrt-*, **krōt-*) та іменними (**derv-*, **dōb-*) коренями, чие значення – результат її переносного вжитку, пор.: *загасáти* (перен.) ‘припинятися (про життя)’ (степові говори: *Загаснув рід* [10, с. 25], *лягтú* (тільк у док. виді) ‘померти’ (зх.-поліськ.: *Робила цілий вік панам, та мабіть ляжу як кістка гола* [10, с. 390]), *минáтися* ‘вмирати, вмерти’ (буков.: *Минаюся з болю* [10, с. 426]), *спокоїтися* ‘заспокоїтися’ і ‘померти’ (поліськ.: *Я звинулась до попа хрестити, аж уже спокоїлась дитина* [13, с. 183]), *стúшитися* ‘затихнути’ і ‘спочити’ (полт.: *Навіки стишилась* [13, с. 205]).

Частина цих слів указує власне не на смерть, а на розтягнутий у часі процес умирання (фактично – «згасання»), пор.: *згасáти*, *минáтися*, а також *відхóдити* ‘вмирати, вмерти, відходити, відійти’ (півн.: *Твоя душечка одійшла з твоїм поглядом* [11, с. 233]), пор. і відому пару доконаного виду *відійти* (в інший світ) ‘вмерти’. Беручи до уваги те, що *минáти* – це ареально обмежена лексична інновація щодо **минáтиси* ‘минатися, помирати, гинути’ [14 (3: с. 462)], можна припустити порівняно пізній характер значення ‘вмирати’, і до цього нібито спонукає відсутність «летального» значення у решти східнослов’янських слів. Однак рефлексі первісної (нестягненої) форми **минáтиси* засвідчують потенційно архаїчний значеннєвий зсув на зразок ‘закінчуватися, витрачатися, витікати → умирати’.

Похідні від кореня *ход-* репрезентують тему шляху, подорожі в потойбічний світ (пор., напр., [15, с. 69]), відбиваючи язичницький світогляд, чим ця група дериватів відрізняється від аналогів із коренями *гас-*, *мин-*. Частина позначає результат протікання процесу: *лягтú*, *стúшитися*, *спокоїтися* (пор. і спільнокореневе *покійник* ‘мрець’), що ніби згладжують семантику вмирання, і це – очікуване

явище при вжитку евфемізмів.

Цікавим із погляду типології семантичного розвитку видається співвідношення укр. *згасати* 'гаснути' → 'вмирати' із авест. *nasyeiti* 'вмирає' → 'зникає', а також д.-інд. *náśyati* 'вмирає' і 'зникає', тох. А *nāk-* 'гинути' і 'зникати' [7, с. 822]. Щоправда, однакова кореляція семем в обох випадках має різний вектор: якщо у слов'янській лексемі 'вмирати' – це вторинне образне переосмислення первісного 'гаснути' як 'зникати', то в решті прикладів питомим є 'вмирати', а 'зникати' – його конверсія, що, можливо, постало як результат семантико-стилістичного «пом'якшення» значення всієї групи спільнокореневих слів у ритуальних текстах.

Для дієслів на зразок *конати*, *згасати*, що показують процес умирання, можна навести аналогію з тюркських мов, яка попри свою віддаленість все-таки вдало віддзеркалює однакове сприйняття смерті слов'янами і тюрками як повільного процесу зношування, згасання, «вичерпування життя», пор. саг. *üren-* 'умирати' (про людей) ~ хрс. *ūrurǵe lūrpe/* 'ставати старим, старіти' [16, с. 209–210].

Осторонь стоїть архаїзм *лунути* 'вмерти' (зх.-поліськ.: *Щоб я лунув, коли не правду кажу!* [10, с. 381]), що є рефлексом псл. **lunqti*. З урахуванням етимологічно тотожних форм на зразок псл. **lěviti* 'слабнути, зменшуватися', лит. *liāujuos, liáutis* 'припиняти' і под. (див., напр., [14 (3, с. 306)]) можна припустити, що йдеться про формування «летальної» семантики на базі дієслова з етимологічним значенням на зразок 'марніти', 'сохнути', 'слабшати', тому теоретично ймовірно ставити цю лексему до одного ряду зі *згасати*, *минатися*. Пор. ще генетично тотожну, проте семантично відмінну балтійську лексику на зразок лит. *lavónas* 'труп', прус. *aulaūt* 'умирати' [8, с. 265].

Дещо по-іншому сприймаються емоційно-зabarвлені лексеми (експресивні, згрубілі назви), що постали на підставі метафоричного

осмислення фізичних властивостей мертвого тіла у зв'язку з твердістю деревини ('стати твердим, як дерево' = 'вмерти'), пор.: *задеревіти* 'задерев'яніти (від смерті)', 'вмерти' (сер.-наддніпр.: *Прийшов п'яний, та як заснув, так і задеревів* [10, с. 33]), *задубіти* 'заклякнути до смерті', 'вмерти' (степові говори: *Задубів чоловік на морозі* [10, с. 36]), *одубітися* 'задубіти' і 'вмерти' (сер.-наддніпр.: *Чи швидко твоя мати одубіє?* [12, с. 42]), *одубіти* 'вмерти, здохнути' (сер.-наддніпр.: *Був батько, та одубів*); поділ.: *Опівночі нагайка шуміла, а к світові мила одубіла* [12, с. 42]).

Так само метафоричну специфіку мають образні дієслова, де значення 'вмерти' вторинне до 'твердіти, тверднути' і 'гнути, згинатися' чи 'розтягтися, випрямитися': *заклякати* 'заклякнути, затверднути' і 'вмерти' (сер.-наддніпр.: *Доглядали смерти, доглядали – не догледіли, одвернулись на часок – до його, а він уже й заляк* [10, с. 50]), *вивертатися* [11, с. 148] 'розтягнутися' і 'впасти мертвим', 'знепритомніти' (пор. суч. рос. арготичне *завернуться* 'вмерти'), *скрутітися* (тільки док. виду) 'здохнути, вмерти' (сер.-наддніпр.) [13, с. 145] ~ *опрягтіся* 'здохнути, вмерти' (полт.: *В сей день його отець опрягся, як чикилдихи обіжрався* [12, с. 61]), пор. ще *опряга* 'смерть' (слобожанські, частково степові говори: *Нехай на її опряга прийде* [12, с. 61]) ~ ц.-сл. напр#шти 'натягти' [14 (4: с. 618)].

Експресивне звуконаслідувальне дієслово *кавсікнути* 'вмерти' – карпатська група говорів південно-західного наріччя [10, с. 205], варіантне до *кавкнути* 'здохнути' [14 (2: с. 335)], становить близький аналог до *здохнути* з огляду на можливу близьку модель номінації *'востаннє подати голос' (для ономатопа *кавкнути*): 'зробити останній подих' (для *здохнути*).

Нарешті, дієслово *переводитися* 'вимирати, вимерти', 'припинитися', 'згаснути', 'зникати, зникнути' (зх.-поліськ.: *Бодай його*

кодло з накоренком перевелось [12, с. 112]) можна вважати спільнокореневим антонімом до *привести* зі значенням ‘народити’ (вживається стосовно до тварин, пор. ще *вúводок* тваринний молодняк, народжений за один рік). Схема еволюції значення в цьому випадку може бути представлена у вигляді ‘вести’, ‘приводити’ → ‘народжувати’ → *‘довести рід до кінця’, ‘силоміць обривати рід’ → ‘вбивати’, ‘вмерти’. Пор. ще спільнокореневе позначення вбивства *перевóдити* ‘зводити, звести, знищувати, знищити’ (степові говори: *Як же його перевести з світу, щоб не було на світі* [12, с. 112]).

Кілька позначень смерті у «Словнику» належать до порівняно пізніх запозичень в українській вокабулярій, їхнє значення ‘смерть’, ‘загибель’ як ‘кінець’, швидше за все, сформувалися в рамках аргю, з яких прийшли ці лексичні одиниці (див.: [14 (2: с. 371, 379)]), *капець* (перен.) ‘кінець, смерть’ (степові говори: *Як де нагрюкають якого жиди, там йому й капець* [10, с. 217), *капúт* ‘кінець, смерть, загибель’ (сх.-поліс.: *Там йому й капúт* [10, с. 219]) [14 (2: с. 379)]. Пор. ще позначення вбивства *дати капúт* ‘убити’ (степові говори: *Ми йому дамо капúт* [10, с. 219]).

Ще один цікавий випадок *Тут тобі й гáк* = тут тобі й кінець, тут тобі амінь! [11, с. 266] репрезентує метафоричне використання *гáк* у значенні ‘смерть’. Нам не відомі випадки сучасного вжитку такого виразу, однак діалекти Нижньої Наддніпряни зберігають семантично тотожний фразеологізм *тут тобі й гаплик, гаплик тобі буде*, де *гаплик* функціонально дублює *гáк*. Так само цікавим є вислів (м. Кіровоград, міський жаргон; запис наш) *глина тобі буде* = *могила (смерть) тобі буде*. Яскравий приклад синекдохи *глина* ‘могила’ (лише у складі цього виразу!) ← ‘глина, ґрунт із могильної ями’. Цей випадок типологічно близький до зазначеного вище *капець*, запозиченого з рос. мови, де воно первісно мало значення ‘яма’ [14 (2: с. 371, 379)].

Проблему становлять витoki значення укр. сх.-поліськ. ендемізму *саксаган* 'кінець, смерть' (*Дам йому сакса ган* [13, с. 97]). Оскільки нині не видається можливим визначити його етимон і зв'язки з генетично тотожною лексикою, неможливо й окреслити імовірну твірну семему ('?' → 'смерть'). На відміну від цього слова мотивація укр. *сухорéбриця* – епітет смерті (півн.: *Смерте, смерте-сухорéбрице* [12, с. 233]) прозора: вона спирається на зоровий образ – уявлення про смерть як про скелет із «сухими», тобто голими, ребрами.

3. Висновки. Проведене спостереження дозволило зробити такі загальні висновки. 1. Вокабуляр «Словаря української мови» засвідчує широкий спектр позначень смерті, вмирання. 2. Функціонуючи в народному мовленні, позначення смерті, процесу вмирання взаємодіють з іншими контекстуальними компонентами й одне з одним, актуалізуючи загальну семантику. 3. За морфологічним критерієм склад ЛСГ «смерть, умирати» є переважно іменним та дієслівним, при чому відповідні дієслова, маючи семантику фізичної дії, руху, набули спеціального «летального» значення вторинно через метафору. Деривати від кореня *мер-* (*мир-, мір-*), *смерт-* передають названу семантику системно, що є їхньою основною функцією, лексика з іншими коренями (*кон-, кін-,дох-, дух-, дих-*) – лише потенційний носій цього значення, проте вона набула відповідної семантики також вторинно в різні періоди мовної історії. 4. Встановити чіткі межі ЛСГ «смерть, умирати», визначивши кількісне і якісне наповнення її елементів, неможливо через взаємодію класів і взаємоперехід слів з одного лексико-семантичного розряду в інший. Інтерпретація категорійних значень висловлення залежить від усвідомлення мовцем ключових елементів денотативної ситуації й визначення певних лексичних засобів, за допомогою яких вона актуалізується в конкретних висловленнях. З урахуванням того, що деякі з доступних рефлексів не

мають відповідних семем, логічно припускати інноваційність цієї семантики у слов'янському слові через нетипове (переносне) вживання.

Література:

1. Тараненко О. Мовна скарбниця українського народу («Словарь української мови» в 4-х томах) / О. Тараненко. – К.: Лексикон, 1996. – С. V–XI.
2. Матвія І. Варіанти української літературної мови / І. Матвіяс. – К.: Велес, 1998. – 162 с.
3. Кузнецова Э.В. Предикатные компоненты семантики глагола / Э.В. Кузнецова, О.А. Михайлова [Текст] // Семантика слова и синтаксической конструкции. – Воронеж: Б. в., 1987. – С. 38–46.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови [укл. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К ; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.
5. Сосюр Ф. Курс загальної лінгвістики [Текст] / Ф. Сосюр. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
6. Иванов Вяч. Вс. Лингвистические материалы к реконструкции погребальных текстов в балтийской традиции / Вяч. Вс. Иванов // Балто-славянские исследования 1985. – М.: Наука, 1987. – С. 3–10.
7. Гамкрелидзе Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы / Т.В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. – Кн. II. – Тбилиси, 1984. – 887 с.
8. Иванов Вяч. Вс. Избранные труды по семиотике и истории культуры. – Т. 5: Мифология и фольклор. – М.: Знак, 2009. – 376 с.
9. Іваненко О.В. Слов'янські міфосвіти (укр. відійти у [далекі] засвіти та ін.) [Текст] / О.В. Іваненко // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. – К. Б. в.: 2011. – С. 179–185.

10. *Словарь української мови [Текст]: в 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко. – Т. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 506 с.*
11. *Словарь української мови [Текст]: в 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко. – Т. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 506 с.*
12. *Словарь української мови [Текст]: в 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко. – Т. 3. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 506 с.*
13. *Словарь української мови [Текст] : в 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко. – Т. 4. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 563 с.*
14. *Етимологічний словник української мови [Текст] / За ред. О.С. Мельничука. – Київ : Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1–6.*
15. *Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди: монографія [Текст] / В. Конобродська. – Т. 1. – Етнолінгвістичні студії. – Житомир: Полісся, 2007. – 356 с.*
16. *Этимологический словарь тюркских языков [Текст] / Укл. Дыбо А. В. – Астана: Prosper Print, 2013. – 616 с.*
17. *Иванов Вяч. Вс. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период) [Текст] / Вяч. Вс. Иванов, В.Н. Топоров. – М.: Наука, 1965. – 247 с.*
18. *Седакова О.А. Метафорическая лексика погребального обряда: Материалы к словарю [Текст] / О.А. Седакова // Славянское и балканское языкознание: Проблемы лексикологии. – М.: Наука, 1983. – С. 204-221.*

References:

1. *Taranenko O. Movna skarbnytsia ukrayinsjkocho narodu (Slovarj ukrayinsjkoyi movy v 4-kh tomakh) [Text] / O. Taranenko. – K.: Lexikon, 1996. – S. V–XI.*
2. *Matviyas I. Varianty ukrayinsjkoyi literaturnoyi movy / I. Matviyas. – K.: Veles, 1998. – 162 s.*

3. Kuznetsova E.V. *Predikatniye komponenty semantiki glagola / E. V. Kuznetsova, O.A. Mykhaylova // Semantika slova v syntaksicheskoy konstruktsii. – Voronezh : B. v., 1987. – S. 38–46.*
4. *Velykiy tlumachniy slovnyk suchasnoyi ukrayinsjkoyi movy [ukl. i holov. red. V.T. Busel]. – K; Irpinj: Perun, 2005. – 1728 s.*
5. Sosjur F. *Kurs zahaljnoyi linhvistyky / F. Sosjur. – K.: Osnovy, 1998. – 324 s.*
6. Ivanov Vjach. Vs. *Lingvisticheskiye materialy k rekonstrukcii pogrebaljnykh tekstov v baltiyskoy tradicii / Vjach. Vs. Ivanov // Balto-slavjanskiye issledovaniya 1985. – M.: Nauka, 1987. – S. 3–10.*
7. Gamkrelidze T.V. *Indoevropeyskiy jazyk i indoevropeytsi / T.V. Gamkrelidze, Vjach. Vs. Ivanov. – Kn. II. – Tbilisi, 1984. – 887 s.*
8. Ivanov Vjach. Vs. *Izbrannyje trudy po semiotike i istorii kuljтуры. – T. 5: Mifologiya i foljklor / Mosk. gos. un-t im. M.V. Lomonosova. In-t teorii i istorii mirovoy kuljтуры. – M.: Znak, 2009. – 376 s.*
9. Ivanenko O.V. *Slov'jansjki mifosvity (ukr. vidiyty u [daleki] zasvity ta in.) / O.V. Ivanenko // Ukrayinsjka leksykografiya v zahaljnosl'v'jansjkomu konteksti: teoriya, praktyka, typologiya. Larysi Hryghorivni Skrypnyk. – K.: B. v., 2011. – S. 179–185.*
10. *Slovarj ukrayinsjkoyi movy [Text]: v 4 t. / uporjad. z dod. vlasnoho materialu B.D. Hrinchenko. – T. 2. – K.: Vyd-vo AN URSSR, 1959. – 506 s.*
11. *Slovarj ukrayinsjkoyi movy [Text]: v 4 t. / uporjad. z dod. vlasnoho materialu B.D. Hrinchenko. – T. 1. – K.: Vyd-vo AN URSSR, 1959. – 506 s.*
12. *Slovarj ukrayinsjkoyi movy [Text]: v 4 t. / uporjad. z dod. vlasnoho materialu B.D. Hrinchenko. – T. 3. – K.: Vyd-vo AN URSSR, 1959. – 506 s.*
13. *Slovarj ukrayinsjkoyi movy [Text]: v 4 t. / uporjad. z dod. vlasnoho materialu B.D. Hrinchenko. – T. 4. – K.: Vyd-vo AN URSSR, 1959. – 563 s.*
14. *Etymolohichniy slovnyk ukrayinsjkoyi movy [Text] / za red. O.S. Meljnychuka. – Kyjiv: Naukova dumka, 1982–2012.*

15. Konobrodsjka V. *Polisjkiy pokhovaljniy i pomynaljniy obrjady: monoghrifiya [Text]* / V. Konobrodsjka. – T. 1. – *Etnolinghivistychni studii.* – Zhytomyr: Polissja, 2007. – 356 s.
16. *Etymolohycheskiy slovarj tiurkskich jazykov [Text]* / Ukl. Dybo A.V. – Astana: Prosper Print, 2013. – 616 s.
17. Ivanov Vjach. Vs. *Slavjanskiye jazykovyje modelirujushchiye semioticheskiye sistemy (Drevniy period) [Text]* / Vjach. Vs. Ivanov, V.N. Toporov. – M.: Nauka, 1965. – 247 s.
18. Sedakova O.A. *Metaforicheskaya leksika poghrebaljnogho obrjada: Materyaly k slovarju [Text]* / O.A. Sedakova // *Slavjanskoye y balkanskoye jazykoznanie: Problemy leksikologhii.* – M., 1983. – C. 204–221.